

מציפייה לאכזבה: תערוכת העשור בראי העיתונות של שנות החמישים

גליה לימור-שגיב

לזכרו של פרופ' עמנואל סיון, היסטוריון ומזרחן דגול, שהלך לעולמו לפני כשנתיים

תקציר

תערוכת העשור נערכה בקיץ 1958 בירושלים לציון יום הולדתה העשירי של מדינת ישראל והישגיה. האווירה הייתה חגיגית וכתבות נרגשות פורסמו בעיתונות העברית. אך הציפיות הגבוהות שקדמו לפתיחתה התחלפו מייד עם פתיחתה בביקורת נוקבת. קריאה בעיתוני התקופה מלמדת שהביקורת חצתה גבולות פוליטיים, הייתה גלויה ומגוונת, ודנה בהיבטים שונים של התערוכה. גם עיתון הממסד המובהק, **דבר**, לא חסך שבטו. העיתון נטה להצניע בעיות, אך הליקויים בתערוכה היו כה בולטים שלא ניכר כלל ניסיון להסוותם. הביקורת בעיתונים התמקדה בעיקר בכשלים תפעוליים ובהבטחות שלא קוימו ופחות במטרות העל או בתכניה הסמליים של התערוכה. יוצא דופן היה השבועון **העולם הזה**, שראה בתערוכה בבואה של השלטון. המאמר מראה כי העיתונות העברית של שנות החמישים לא היססה לחשוף את מגרעות ההנהגה, כל עיתון לפי דרכו ועמדתו.

מילות מפתח: תערוכת העשור, עיתונות עברית, זהות לאומית, שנות החמישים, ביקורת תקשורתית

מבוא

תערוכת העשור שהתקיימה בבנייני האומה בירושלים בקיץ 1958 הייתה אירוע יחיד במינו בנוף הישראלי של שנות החמישים. אמנם לא הייתה זו התערוכה הראשונה מסוגה; קדמו לה התערוכה הבינלאומית "כיבוש השממה" (1953), תערוכת התעשייה בחיפה (1956), תערוכת הנשק בבית דגן (1957), תערוכות הפרח בחיפה וכמובן ירידי המזרח בתל אביב בשנות השלושים. אך אל תערוכת העשור נלוותה אווירה חגיגית מיוחדת

במינה.¹ התערוכה, שנועדה לציין עשור למדינת ישראל, רגע מסעיר בהיסטוריה הקצרה של המדינה הצעירה, כונתה "התערוכה הלאומית הראשונה במדינה". בשנתיים שקדמו להקמתה עסקו משרד ראש הממשלה תחת מנהל המשרד, טדי קולק, הנהלת חגיגות העשור ועיתונות התקופה בתערוכה המתוכננת.

בניגוד לתערוכות גדולות אחרות בעולם ובישראל, תערוכת העשור לא הותירה אחריה מונומנט כלשהו. מוצגיה לא הועברו לתצוגת קבע במקום אחר, ולמעשה הם נעלמו. מאחר שגם התצלומים המעטים שנותרו מתארים את המוצגים ממרחק, מתבסס השחזור שלה על מסמכים ארכיוניים, על קטלוג התערוכה ובמידה רבה על התיעוד הנרחב בעיתונות התקופה. הדיווחים הרבים בעיתונות לא רק מסייעים בשחזור המוצגים ובסדר הצגתם, אלא גם משקפים את רוח התקופה ואת התקבלותה כפי שבאו לידי ביטוי בעיתונות.

מטרת מאמר זה היא לבחון את יחסה של העיתונות העברית בישראל לתערוכה ולנתח את השינויים שחלו בסיקור שלה בחודשים שקדמו לפתיחת התערוכה ובשני חודשי קיומה. הניתוח מתבסס על פרסומים בעיתונות מחודש מארס 1958 ועד סוף אוגוסט של אותה שנה, אז נסגרה התערוכה. כל הדיווחים על התערוכה נסקרו בשישה עיתונים ובהם חמישה יומנים ושבועון אחד: 'יומן ההסתדרות דבר', ששימש כביטאון מפלגת השלטון (מפא"י) וייצג את "הקו הרשמי" של הממשלה; 'למרחב', עיתונה של מפלגת אחרות העבודה, שהייתה חברה בממשלה אך נקטה קו פוליטי שמאלי יותר מזה של מפלגת השלטון; ומהצד הימני של המפה הפוליטית – 'חרות', ביטאונה של מפלגת חרות; והצ'פה, שייצג את מפלגות המזרחי והפועל המזרחי. מן העיתונות הלא פוליטית נסקרו מעריב והעולם הזה, שהיה שבועון אופוזיציוני במהותו ונקט קו ביקורתי תקיף נגד הממשלה. המטרה במבחר העיתונים הייתה לבחון אם עמדותיהם הפוליטיות השפיעו על הדיווח על התערוכה ועל הביקורת עליה.

חשיבות נוספת ניתנה לבחינת השאלה אם העיתונות יכולה לשמש כמקור היסטורי. התיעוד של תערוכת העשור מלמד על חשיבותה של העיתונות כמקור היסטורי, במיוחד במקרים שבהם אין תיעוד אלטרנטיבי מלא או אפילו חלקי. עם זאת המאמר אינו עוסק בתערוכת העשור עצמה – בתכנונה ובעיצובה או בתכניה – אלא באופן שבו סוקרה והוצגה בתקשורת הישראלית של שנות החמישים. הביקורת על התערוכה במאמר זה נבחנת אך ורק בתיווך התקשורתי.

1 לשחזור ראשון ומלא של התערוכה, על הרקע להקמתה וניתוח התכנים בה, ראו: גליה לימור-שגיב, "לאומיות וזהות בתערוכת העשור", עיונים, 43 (2025), עמ' 134–162. על שלבי התכנון של התערוכה, תכניה, התקבלותה בשיח הישראלי של שנות החמישים והשוואתה לתערוכות לאומיות אחרות, ראו: גליה לימור, "תערוכת העשור: התערוכה שנעלמה", עבודת מוסמך, האוניברסיטה העברית בירושלים, 2002.

תערוכות לאומיות כאמצעי להבניית זהות לאומית

למן המאה התשע-עשרה היו תערוכות וירידים בינלאומיים ולאומיים אמצעי פוליטי להבניית זהות לאומית. בתערוכות אלה היה תפקיד חשוב למדיום החזותי בהבניית תודעה לאומית לתושבי מדינה ותיקה או מושבה שזכתה לעצמאות. באמצעות סמלים בולטים שנבחרו בקפידה מן העבר ההיסטורי, התבססה הקהילה המדומיינת של האומה המתגבשת.² עם התערוכות והירידים הבולטים נמנו: Crystal Palace Exhibition (לונדון, 1851); Exposition Universelle de Paris (פריז, 1889); British Empire Exhibition (לונדון, 1925–1924); Paris Exposition Coloniale Internationale (פריז, 1931); The New York World's Fair (ניו יורק, 1939–1940) ועוד.³

גם במדינות שזכו בעצמאות באמצע המאה העשרים, כמו ניגריה, הודו ודרום אפריקה, נעשה שימוש נרחב בתערוכות לאומיות כדי לעצב דימוי של זהות קולקטיבית. תערוכות אלה לא רק שיקפו את האתוס הלאומי, אלא ביקשו גם לעצב אותו באמצעות סמלים היסטוריים, הצגת הישגים כלכליים או בניית נרטיב של אחדות אתנית.

הירידים והתערוכות התקיימו בערים גדולות ולעיר המארחת היה תפקיד מרכזי בהצלחתם.⁴ חלקם משכו עשרות מיליוני מבקרים והיו לאירועים מיתולוגיים ולמטפורות של מדינות חזקות במאה העשרים. הם נועדו לבסס רצף תרבותי ושאיופות לעתיד,⁵ ולעיתים ניסו להסיט את תשומת הלב מסדר היום הפוליטי.⁶ הירידים בארצות הברית

2 בנדיקט אנדרסון, קהילות מדומיינות: הרהורים על מקורות הלאומיות ועל התפשטותה, רעננה 2022 (להלן: אנדרסון, קהילות מדומיינות); ארנסט גלנר, לאומים ולאומיות, לאומים ולאומיות, רעננה 2021 (להלן: גלנר, לאומים ולאומיות); Eric J. Hobsbawm, *Nations and Nationalism since 1780: Programme, Myth, Reality*, Cambridge 1992

3 Robert W. Rydell, *World of Fairs: The Century of Progress Expositions*, Chicago, MI and London 1993, pp. 1–3 (henceforth: Rydell, *World of Fairs*); Burton Benedict, "International Exhibitions and National Identity", *Anthropology Today*, 7, 3 (1991), pp. 5–9 (henceforth: Benedict, "International Exhibitions"); Bjarne Stoklund, "The Role of the International Exhibitions", *Ethnologia Europaea*, 24, 1 (1994), p. 35; Lawrence R. Samuel, *The End of the Innocence: The 1964–1965, New York World's Fair*, Syracuse, NY 2010; John R. Gold, *Cities of Culture: Staging International Festivals and the Urban Agenda, 1851–2000*, London 2016

Gold, *Cities of Culture* 4

5 Deborah Philips, "Stately Pleasure Domes: Nationhood, Monarchy and Industry: The Celebration Exhibition in Britain", *Leisure Studies*, 23, 2 (2004), pp. 95–108 תערוכה שהתקיימה בדרום אפריקה ב-1936 ביטא ייצוג של הפרדה ואינטראקציה בין קבוצות באוכלוסייה, ראו: Jennifer Robinson, "Johannesburg's Empire Exhibition: Interaction, Segregation, and Modernity in a South African City", *Journal of Southern Studies*, 29, 3 (September 2003), pp. 759–789

6 Michael D. Brooks, "Civilizing the Metropole: The Role of the 1889 Parisian Universal Exposition's Colonial Exhibits in Creating Greater France", *The Pegasus Review: UCF*

סייעו בשיקום האמון ביכולתם של הממשלה, העסקים, הכלכלה והמדע לחלץ את המדינה מהשפל הכלכלי הגדול שאליו נקלעה.⁷ התערוכות הבינלאומיות באירופה היו כמעט כולן של אימפריות. אחרי מלחמת העולם השנייה, כשעשרות קולוניות לשעבר השיגו עצמאות, התמודדו ממשלותיהן עם אתגרים חדשים בניסיון לבסס כוח וזהות לאומית של אוכלוסיות עם שפות, דתות ומנהגים שונים. לשם כך נדרשו פרקטיקות של המצאת מסורת בעזרת סמלים מהעבר, במאמץ ליצור דימוי של אחדות. אחת הדרכים הפופולריות להצגתה של האחדות הייתה התערוכה הלאומית.⁸

תערוכת העשור בירושלים, אף שהייתה מאוחרת יחסית לז'נר זה, נועדה גם היא לבנות תודעה קולקטיבית ולטפח זהות לאומית באמצעות יצירת גאווה מקומית המתבססת על העבר היהודי. מארגני התערוכה שאפו לשוות לה אופי חגיגי ולצקת בה תכנים שיעוררו בלב מבקריה תחושות התעלות וריגוש. מטרתם הייתה לסכם את אירועי העשור הראשון, לחזק בלב המבקרים בה הזדהות עם המדינה הצעירה ולקשור את המבקרים אל העבר והעתיד, לשמש הצדקה להקמת המדינה ובכואה למשולש הנצחי: עם, ארץ, מדינה.⁹

תערוכת העשור: היהלום שבכתר חגיגות העשור למדינה

התערוכה נפתחה בירושלים ב־5 ביוני 1958 וננעלה ב־21 באוגוסט 1958. היא הייתה חלק מחגיגות העשור למדינה שנערכו באותה שנה ברחבי הארץ, ולרגל פתיחתה שופצו בנייני האומה והאזורים שסביבם. על מיקומה התנהלו ויכוחים מרים בין מארגניה. לבסוף נדרשה הממשלה להכריע בין שלוש הערים הגדולות והחליטה לקיימה בבירת ישראל, ירושלים.¹⁰

Undergraduate Research Journal, 6, 2 (2013), p. 73; Susanne Berthier-Foglar, "The 1889 World Exhibition in Paris: The French, the Age of Machines, and the Wild West", *Nineteenth-Century Contexts*, 31, 2 (2009), pp. 129–142. על ייצוג הילידים בתערוכות כפריו ועל הדרך שבה באו לידי ביטוי ייצוגים של משיכה ודחייה באמצעות אוכל, ראו: Van Troi Tran, "How 'Natives' Ate at Colonial Exhibitions in 1889, 1900 and 1931", *French Cultural Studies*, 26, 2 (2015), pp. 163–175.

Rydel, *World of Fairs*, pp. 5–9 7

Benedict, "International Exhibitions"; Richard Boast, "Neocolonial Collaboration: Museum as Contact Zone Revisited", *Museum Anthropology*, 34, 1 (2011), pp. 56–70 8

תערוכת העשור – המתווה הכללי, כפי הנראה מאביב או קיץ 1957, ארכיון המדינה (להלן: א"מ), תיק 62/319. 9

שחזור הרקע להקמת התערוכה מבוסס על המקורות הבאים: דו"ח משיבה מספר 1 של מועצת המנהלים שהתקיימה ביום 8.7.1957, א"מ, תיק 62/318; פרוטוקול של ישיבת ועדת התפוצות והתערוכות שהתקיימה ביום 19.2.1957, שם, תיק 62/9; "יצחק רול – הרוח החיה", מעריב, 30.5.1958, עמ' 10. על חגיגות העשור ועל הדיונים והמחלוקות בשאלת מיקומה של תערוכת העשור ראו: אסף זלצר, "השתקפויות המדינה ומרחבה בחג הלאומי: אירועי העשור למדינה, 1958–1959", עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, 2006 (להלן: זלצר, "השתקפויות"); הנ"ל, "ירושלים 10

איור 1: "הרי היא לפניך – תערוכות העשור – תערוכת העם!" (כרוזה). אוסף האפמרה, הספרייה הלאומית

התערוכה השתרעה על שטח של כ-113 דונם. אורכו של מסלול ההליכה בתערוכה היה כ-5.5 קילומטרים והביקור בה נמשך כארבע שעות.¹¹ היא נחלקה לשני חלקים: האגף הלאומי והאגף המשקי. האגף הלאומי, "מדינה בת עשר", מנה תשעה מדורי משנה, שהראשון בהם נקרא "אומה עתיקה" והאחרון "פנינו לעתיד". בששת ביתני האגף המשקי הציגו חברות ישראליות את תוצרתן. לצד שני האגפים הוצגו בתערוכה מופעי בידור ואמנות, הוקמו מתקני לונה פארק והוצב עוגב מים שהובא מהולנד. אחד ממוקדי המשיכה היה אולפן רדיו של קול ישראל, ששידר תוכניות בכל יום לפני הצהריים והיה פתוח למבקרים.¹² (איור 1).

שערי התערוכה נפתחו בטקס פתיחה חגיגי ב-5 ביוני 1958 בשעה 18:45, בנוכחות 6,000 מוזמנים; עם כניסת ראש הממשלה הוואר סמל התערוכה שהוצב בראש מגדל.

בחגיגות העשור למדינת ישראל (אפריל 1958–אפריל 1959), "ארץ ישראל: מחקרים בדיעת הארץ ועתיקותיה", כח (2007), עמ' 382–388.

11 **עשור לעצמאות ישראל: הוועדה העולמית וחברת תערוכות העשור 1956–1959**, א"מ, חטיבה ארכיונית מס' 62, ירושלים, 1971, עמ' 16–17; "יומן הענק לתערוכות העשור", קול ישראל, 4.6.1958, מלל 187; "36 שעות לפני פתיחת תערוכות העשור", דבר, 4.6.1958, עמ' 6; "היא – כמעט מוכנה", מעריב, 30.5.1958, עמ' 10.

12 "תערוכות העשור תיפתח ביום ה'", למרחב, 1.6.1958, עמ' 4; "מה נראה בתערוכות העשור", הצפה, 2.6.1958, עמ' 2; "המדינה מפגינה השגיה בתערוכות העשור", למרחב, 6.6.1958, עמ' 6; **תערוכות העשור – ספר התערוכה**, 5 ביוני–21 באוגוסט 1958, ירושלים, 1958, עמ' 22 (להלן: **ספר התערוכה**); "אולפן 'קול ישראל' בתערוכות העשור", למרחב, 19.5.1958, עמ' 4.

הסמל עוצב בידי אברהם ג'יימס ותיאר יד אווזת במנורה העתיקה, סמלה של מדינת ישראל. על היד והמנורה צמח שתיל רך ועליו האות י' המסמלת את עשר שנות המדינה. בתום נאומו לחץ נשיא המדינה, יצחק בן-צבי, על מנוף התאורה שהיה אמור להדליק בבת אחת את כל אורות התערוכה בקוראו "יהי אור!". למרבה המבוכה נדלקו רק מקצת מהאורות עקב תקלה טכנית.¹³ לאחר הטקס נפתחו השערים לקהל, שהתקשה לראות את התערוכה בשל התאורה החלקית במקום אך הצליח להבחין כי מוצגים רבים טרם הושלמו, לצד ליקויים רבים אחרים.¹⁴ רוב הליקויים תוקנו בימים הבאים.

בשבועות הראשונים של התערוכה הגיעו אליה מעט מבקרים והמספר היומי לא עלה על 9,000 (המארגנים ציפו ל-13,000). עם תחילת חופשת הקיץ בבתי הספר ביולי וככל שהתקרב מועד סגירת התערוכה עלה מספרם.¹⁵ עם נעילת התערוכה פורסם בעיתונות כי בתערוכה ביקרו 600,000 איש (מהם כ-154,000 ילדים), לעומת 850,000 להם ציפו. על פי הנתונים הרשמיים, אחד מכל ארבעה מבוגרים במדינה ואחד מכל שני ילדים ביקרו בתערוכה; אוכלוסיית המדינה מנתה אז כשני מיליון תושבים.

השתקפות התערוכה בעיתונות: הציפיות והאכזבה

עיתונות התקופה ליוותה את הקמתה של התערוכה בשלל ידיעות תומכות, אך מייד עם פתיחתה התחלפו הדיווחים הנרגשים והמרגשים בדיווחים על בעיות שונות ובהן: שעמום, תצוגות שלא הושלמו, מיקום התערוכה בירושלים, מיעוט המבקרים, מחדלים שהיו קשורים בארגונה והשרלטנות שבתכנונה.

נתחיל בציפיות. הדיווחים בעיתונים השונים מעידים על התרגשות גדולה שאחזה בציבור הישראלי לקראת פתיחת התערוכה. בלמרחב נכתב: "עשר שנים בלוח העתים הכרונולוגי של עם – אפשר ואין הן ניתנות עדיין להערכה הסטורית מקפת. אך כשעשר השנים האלו מהוות פרק חיים בפני עצמו בתולדותיה של אומה – ודאי שהן ניתנות, מן הסתם, לסיכום ביניים, דהיינו לעשיית חשבון הנפש, לאחר סקירה חטופה לאחר".¹⁶ עיתוני התקופה היו גרושים תיאורים מזמינים ובמעריב נכתב:

שלל דגלים וסמלים, שדה משושים צבעוניים מבהיקים מול חזית של אבן לבנה מזדקרת [...] כל אלה יקדמו ביום ה' הבא, את אלפי הנכבדים והמוזמנים לפתיחת תערוכת העשור [...] חלום של שנתיים, עמל מפרך של חמשה חדשים, יתנו את פרים. מיליוני לירות (כולל השקעות קבע) הושקעו בהכנתה והקמתה. תערוכת העשור היא

13 מתוך מסמך [ללא כותרת, ללא שם הכותב] מתאריך 5.11.1957. א"מ, תיק 62/319; "ויהי אור – והתערוכה תיפתח", מעריב, 5.6.1958, עמ' 1; "תערוכת העשור נפתחה במעמד חגיגי על ידי נשיא המדינה", הצפה, 6.6.1958, עמ' 1.

14 "תערוכת העשור נפתחת היום", למרחב, 5.6.1958, עמ' 1; "נפתחה תערוכת הישיג ישראל", שם, 6.6.1958, עמ' 10; "התערוכה נפתחה אך לא הושלמה".

15 "עלה מספר המבקרים בתערוכת העשור", למרחב, 3.7.1958, עמ' 4.

16 "המדינה מפגינה הישגיה בתערוכת העשור", שם, 6.6.1958, עמ' 6.

אחד האירועים של שנת העשור המיועדים בראש וראשונה לנו, לבני הארץ הזאת, אנו מוזמנים להיעצר לרגע קט במרוץ השיגעוני עם הזמן, ולהעיף מבט אחורנית, על כל מה שהתרחש אצלנו בעשור הזה.¹⁷

בכתבה אחרת באותו עיתון הזהיר הכתב את הקורא:

תהיה זקוק לשלושה ימים לפחות כדי לראות את שפע הטוב שמכנים בשבילך בתערוכות העשור, זו הגדולה בתצוגות שנערכה אי פעם אצלנו. [...] אם יש אמת בהבטחות הרי תערוכות העשור תהיה מפגן אשר כמוהו עין לא ראתה בישראל. [...] הגישה לתערוכה בודאי תהיה רבת רושם. בשביל זה בלבד כדאי יהיה לעלות לרגל לירושלים.¹⁸

באותה כתבה נכתב על האגף המשקי: "בתערוכה יבקרו כמיליון איש – כמעט כל קונה פוטנציאלי במדינה. זוהי אפוא הזדמנות של פרסומת שלא תסולא בפז [...] יצחק רול, ה'בוס' הכל יכול של התערוכה, ציווה במפורש: 'כל מבוגר חייב להשתגע' כאן כילד ממש'. תחי קלות הדעת!".

בלמרוב נכתב כי התערוכה תהיה "מרכז לחיי המדינה במשך החודשים הבאים",¹⁹ והצפה הכין את קוראיו: "מארגני התערוכה מבטיחים להקים עיר עליזה וססגונית [...] דוכנים וחנויות בתי קפה ומסעדות ובארים מפוארים. התאורה בה בלילה תדמה לזיקוקין די נור בשלל צבעים ואורות". על האגף המשקי סופר כי "מארגני התערוכה רואים בדמיונם בורמזים בתלבושתם הלאומית, יאפאנים, כושים – מתהלכים בבתי הקפה של התערוכה, יושבים עם סוחרים ישראלים וחותמים על הסכמים מסחריים".²⁰ העיתון דבר הדגיש כי התערוכה היא "מכלול נכסיה של ישראל ברוח ובחומר, רעיון ומעשה, דמיון אגדה ומציאות באספקלרית העבר וחזותה לעתיד, מאירים בתערוכות העשור".²¹ חרות כתב על האגף המשקי: "וכשהשקפנו מעל גג הבנין, דימינו בלבנו, כי נקלענו לעולם האגדה".²²

לצד התיאורים הססגוניים שהופיעו כמעט בכל העיתונים העבריים של התקופה, פורסמו גם דיווחים על סכומי העתק שהושקעו בתערוכות העשור. יש להניח שהם יצרו ציפייה למשהו גדול ומיוחד. עיתוני התקופה, שבימים רגילים ייצגו פלגים פוליטיים שונים וניהלו ביניהם ויכוחים סוערים, התאחדו לקול אחד שביטא גאווה לאומית והתרגשות לקראת התערוכה.

17 "היא – כמעט מוכנה", מעריב, 30.5.1958, עמ' 10.

18 "כל ישראל – בלירה אחת", שם, 28.3.1958, עמ' 10.

19 "תערוכות העשור – מוכנה לפתיחה", למרחב, 4.6.1958, עמ' 4.

20 "מה נראה בתערוכות העשור", הצפה, 2.6.1958, עמ' 2.

21 "36 שעות לפני פתיחת תערוכות העשור", דבר, 4.6.1958, עמ' 6.

22 "קרית התערוכה מתכוננת לשעת האפס", חרות, 27.5.1958, עמ' 3.

ואולם ככל שהתקרב מועד פתיחת התערוכה, החלו העיתונים לדווח על בעיות מסוגים שונים שהיו קשורות בתצוגה, ואת ההתרגשות תפסו בהדרגה אכזבה והתמרמרות. העיתונים דיווחו על רשימת מחדלים ארוכה.

התערוכה לא הושלמה

בעת פתיחת התערוכה היה כבר ברור כי היא אינה שלמה. באגף הלאומי לא הושלמו כל המדורים ואגפים אחדים לא היו מוכנים לפתיחה; באגף המשקי נותרו כמה מהביתנים ריקים מפני שלא כל המציגים הגיעו להציג. ביום הפתיחה דווח בעיתונים על עובדים שעמלו עד שעות ספורות לפני הפתיחה ועל הלמות פטישים שנשמעו בטקס הפתיחה עצמו.²³ מדור צה"ל, למשל, נפתח באיחור של שבועיים.²⁴ במעריב נכתב: "סדרו אותנו", אמרו ראשי האגף הלאומי, "הבטיחו לנו להביא את הדגמים כשהם מוכנים. והנה רק החלו להתקנים". עוד נכתב במעריב: "כאשר קהל שמנה כ-6,000 איש ניצב בכיכר המרכזית, עמלו עשרות פועלים להשלים עוד פרט, עוד תג. אך דברים רבים לא ניסו כלל להשלים, כי חסר היה אפילו השלד".²⁵

העולם הזה הקדיש לתערוכה מאמר ביקורת קשה בכותרת "תערוכת האסון". נטען בו כי תקציב התערוכה היה שני מיליון לירות וכי מארגניה קיוו לגרוף ממנה רווחים בסך תשעה מיליוני לירות:

חומרי הבנין, הקישוט, לוחות הלבדים או המאזוניט להם היו זקוקים, לא הגיעו בזמן הדרוש [...] הקבלנים ניצלו את ההזדמנות ודרשו מחירים מופקעים. הזמן דחק. נהיה הכרח לסיים את העבודה לפחות למראית עין. המנהלים נאלצו לקצץ בתכניות. כביש הגישה לאגף המשקי הפך מכביש אספלט לשביל חצץ [...] במקום גינות שעמדו להגיע שלמות מן החוץ הופיעו עציצים בודדים. רחבת הרשא המובטחת לפיקניקים פינתה את מקומה לפינה דחוקה עם כמה ספסלים. כשהתקרב מועד פתיחתה של התערוכה, התעצם מסע הקיצוצים [...] המארגנים דיללו את המוצגים, השאירו שטחים שלמים ריקים לגמרי, פסחו על ביצוע קטעים שלמים בתוכנית הראשונית ופתחו את שערי התערוכה לזרם הקהל הדליל, כשעשרות פועלים עדיין שקועים, ברוב המקרים, במחצית עבודתם.²⁶

23 שם; "הכנות אחרונות לפתיחת תערוכת העשור", שם, 3.6.1958, עמ' 5, "תערוכת העשור פותחת שעריה", שם, 5.6.1958, עמ' 1-2.

24 "תערוכת האסון", **העולם הזה**, גיליון 1087, 30.7.1958, עמ' 6-7, 14 (להלן: "תערוכת האסון").

25 "התערוכה נפתחה אך לא הושלמה", **מעריב**, 6.6.1958, עמ' 2.

26 "תערוכת האסון", עמ' 7.

השיפוע החלקי של בנייני האומה

בנייני האומה אמנם שופצו ושניים מכותליהם כוסו, אך השניים האחרים נותרו במערומיהם. על כך נכתב יום לאחר הפתיחה בדבר כי "כעת כוסתה רק מחציתה של הכלימה".²⁷ בביקורת האמנות נכתב על יצירתו של יחזקאל שטרייכמן: "דומה, כי מוטב היה לוותר על קישוטים מפוקפקים אלה ובמקום תפאורה זו לדאוג להשלמת ציפוי עמודי האכסדרה ולסילוק ברזילי הבניין העקומים התלולים מעל לכניסה".²⁸ ברוח זו הובע גם חוסר סיפוק משיפוצו של האולם המרכזי שנותר, לדעת המבקרים, מכוער ביותר. גם בו, שוב מחוסר תקציב, נותרו הקירות חשופים, הכיסאות הישנים והרצפה המחוספסת ולא הוחלפו בחדשים כמתוכנן. שלושה ימים לאחר פתיחת התערוכה נותר בחזית בנייני האומה מלבן לבן שנראה כטלאי גדול. היה זה המקום שיועד לפרסקו ענק שהוזמן על ידי חברת בנייני האומה מהצייר יוסף דנציגר, אך לא הוצג לבסוף בתערוכה.²⁹ בהעולם הזה, במאמר שכותרתו "תערוכת האסון", נכתב:

יתכן כי הסיבה המכרעת לקביעת חורבות בנייני האומה כמקום עריכתה של תערוכות העשור הייתה הטענה כי בחלק מכספי התערוכה אפשר יהיה לקדם את השלמתם של גושי הבטון החשופים הניצבים כבר שנים אחדות כאבן שאין לה הופכין. [...] הבנין עצמו היה צריך להישאר גם להבא בלתי גמור מבפנים, והיה עתיד להתכסות עוד זמן רב בכיסויי בד לקראת כל מאורע חגיגי הנערך בין כתליו. [...] העמודים עליהם נשענת חזית הבנין דמו לכרעי תרנגולת. [...] העמודים נשארו עירומים בחזיתם עד היום. לבסוף התברר שגם האולם עצמו איננו גמור. גם אחרי הרבבות שהושקעו בו יהיה צורך להגביה את רצפתו בכמה סנטימטרים [...] לא פחות ארעית הייתה הבנייה שנעשתה באגף המשקי מחוץ לבנין. הרצפות הן שטחי בטון זולים. קבלנים ומהנדסי בניין ניבאו שהן תיהרסנה תוך חורף אחד.³⁰

תקלות נוספות

יומיים לפני פתיחת התערוכה דיווח מעריב על שריפה שפרצה בבנייני האומה ואיימה להעלות בלהבות את אולם הקונצרטים. בקונצרט הגאלה שנערך בטקס הפתיחה היה האולם הגדול ריק וחלק מהקהל בא בבגדי חול. במעריב נכתב כי הביצוע המוזיקלי היה טוב, אך סדרני הקונצרט "אפשרו טיולים מתמידים באמצע הקונצרט. [...] לאווירה הבלתי חגיגית ביותר גרם גם האולם שהוא, לפי שעה, בלתי מושלם. קירותיו ורצפתו ערומים ואלו התקרה הלבנה עם אורות הניאון משרה אווירה של קרירות".³¹

27. "תערוכות העשור פתחה שעריה", דבר, 6.6.1958, עמ' 8.

28. "אמנות ישראל בתערוכות העשור בירושלים", שם, 11.7.1958, עמ' 5-6.

29. "יומן התערוכה", שם, 8.6.1958, עמ' 4.

30. "תערוכת האסון", עמ' 7.

31. "ויהי אור – והתערוכה תפתח", מעריב, 5.6.1958, עמ' 1.

ימים ספורים לאחר פתיחת התערוכה דווח בעיתונים על גניבות שאירעו בה.³² כמו כן פורסם כי "מספר תעשיינים בגוש רמת-גן החרימו את תערוכת העשור בירושלים על שהתערוכה לא נערכה בתל-אביב".³³ עיתוני התקופה לא היססו לפרסם מה לא הושלם במלואו או נפתח מאוחר, למשל מלתחת הילדים שנפתחה באיחור של שבועיים.³⁴ המסעדה הגדולה של תערוכת העשור, לעומת זאת, נסגרה ימים ספורים אחרי פתיחת התערוכה בידי משרד הבריאות, בשל אי-מילוי הדרישות הסניטריות, ונמכרו בה רק כריכים ואוכל בשקיות.³⁵ (איור 2).

איור 2: בול תערוכת העשור

מיקום התערוכה וגודלה

יותר מכול נמתחה ביקורת נוקבת על התערוכה עצמה. ראשית, על מיקומה. העיר ירושלים מרוחקת, נטען בעיתונים, אינה מושכת, אינה נמצאת במרכז הארץ והגישה אליה קשה. מעריב טען כי:

בניני האומה הם אולי המקום הגרוע ביותר שאפשר היה לבחור להכנת תצוגה. כספים רבים, רבים מדי, הושקעו בכיסוי שטחי קירות ומסדרונות ארוכים כאורך הגלות, שעה שכספים אלה אפשר היה להשקיע בשיפור רמת התצוגות של התערוכה עצמה. אמר

32 "גניבות ראשונות", חרות, 9.6.1958, עמ' 4.

33 "תעשייני ר"ג החרימו את תערוכת העשור", שם, 9.6.1958, עמ' 4.

34 "140 אלף ביקרו בתערוכת העשור, גובר זרם המבקרים", למרחב, 24.6.1958, עמ' 4; "לא ינום ולא יישן שומר התערוכה", מעריב, 13.6.1958, עמ' 12.

35 "מסעדת תערוכת העשור – נסגרה", הצפה, 11.6.1958, עמ' 4. יש להניח שכעבור ימים ספורים נפתחה המסעדה מחדש אך לא מצאתי לכך כל עדות בעיתונות התקופה.

לנו אחד האדריכלים: "אילו נתנו לנו שטח קרקע פתוח כלשהו, אפשר היה להקים תערוכה יפה יותר במחיר זול בהרבה".³⁶

במאמר שפורסם בדבר לאחר סגירת התערוכה נכתב כי מיקומה של התערוכה בירושלים וגודלה היו מכשלה שכן בלטה העובדה כי הייתה ריקה מאדם:

שטחה המרווח של התערוכה עשוי היה לבלוע עשרות אלפי מבקרים בלי שנודע כי באו אל קרבה: כך שגם כאשר היה הביקור טוב למדי – לא בלט הדבר כלל. בקריה שקטה כירושלים מן הדין היה להתקין תערוכה מצומצמת בשטחה, רחוסה במקצת [...] תערוכה לאומית, אמנם איננה יריד, אך אף היא שייכת לסוג השמחות ההמוניות שבמיעוט עם ניטל טעמן.

עוד נכתב שם כי התערוכה הייתה ארוכה ומייגעת, עובדה נוספת שגרמה להיותה ריקה מאדם: "אין אדם בא לתערוכה על מנת להשכיל דווקא, וכאשר היה עליו ללכת במסלול ארוך כל כך – הוא קיצרו ברביע, בשליש, ובמחצית והשטח המיותר נשאר מיותר".³⁷ בתגובה לביקורת בעיתונים התראיין יצחק רול, המנהל הכללי של התערוכה, לרפאל בשן במעריב. להלן מעט מדבריו כפי שפורסמו בריאיון עמו:

אינני אומר כי התערוכה היא טלית שכולה תכלת [...] כאשר באו אלי וסיפרו לי כי רוצים לעשות את תערוכת העשור בירושלים, ידעתי: אלף, העסק יעלה יותר מאשר במקום אחר. בית, התנאים הספציפיים של ירושלים יביאו לקשיים שונים והרבה דברים יהיו פחות משוכללים מאשר היו צריכים להיות. אבל על העניין החליטו בדרג הממשלתי הגבוה ביותר [...] אינני אומר דברים אלה כדי ליצור לעצמי איזשהו אליבי.³⁸

הביקורת בעיתונים על מיקומה של התערוכה עשויה להעיד כי אף שירושלים הייתה בירת ישראל ומוסדות השלטון עברו לשבת בה, היא לא הייתה מרכז כלכלי, תרבותי או חברתי של חיי המדינה. הביקורת על ההחלטה לקיים את התערוכה בירושלים והטענה כי הייתה צריכה להתקיים במרכז הארץ משקפת את הרוח האזרחית, החילונית והדינמית שאפיינה את מרכז הארץ ולא את בירתה. הוויכוחים הללו ביטאו לא רק מאבקים בין-אישיים ואילוצים טכניים, אלא בעיקר הלך רוח בציבור, שקיבל ביטוי גם בעיתונים, שיצאו כולם לאור בתל אביב. מביקורת זו אפשר להבין מדוע ראתה הנהגת המדינה חשיבות מיוחדת בקיום התערוכה בירושלים דווקא.

36 "התערוכה נפתחה אך לא הושלמה", מעריב, 6.6.1958, עמ' 2 (להלן: "התערוכה נפתחה אך לא הושלמה").

37 "עם נעילת תערוכת העשור", דבר, 25.8.1958, עמ' 2.

38 "ראיון השבוע עם יצחק רול. התערוכה – הצלחה או כשלון? 'הצלחה', אומר מנהלה הכללי, 'והראיה – העם בא'", מעריב, 18.7.1958, עמ' 10 (להלן: "ראיון השבוע עם יצחק רול").

ההבדל בין האגף הלאומי לאגף המשקי

מעריב טען כי האגף הלאומי שאזרחי המדינה ציפו לו בכיליון עיניים עמד בצלו של האגף המשקי, שהיה משובב נפש ומושך יותר:

ההבדל בין שני האגפים, הלאומי והמשקי, בולט מאוד [...] מחקר קל מוכיח כי מטר מרובע של תצוגה באגף הלאומי עלה כ-90 לירות. [...] לעומת זאת מגיעה ההשקעה הממוצעת לכל ממ"ר באגף המשקי לכדי 350 לירות. הייפלא, אפוא, שבאגף המשקי יכול המבקר לראות תצוגות שאחדות מהן נאות ומוצלחות הרבה יותר מאלה שבאגף הלאומי.³⁹

בנסותו להסביר את אכזבת הקהל מן התערוכה, אמר רול **למעריב**: "ביריד הכל עליו, מברר, קל, זול ומשעשע. בתערוכה, האווירה מכובדת, שקולה, ורצינית יותר. אולי ציפה הקהל ליריד, אבל זאת היא תערוכה. [...] התערוכה הוקמה מלכתחילה לביקור חוזר. כלומר, בפעם אחת אי אפשר לעכל ולראות את הכל".⁴⁰

עניין ומהימנות

בביקורתו הגורפת על התערוכה טען **העולם** הזה כי התערוכה משעממת, עמוסה בתמונות הדומות זו לזו "כמו שתי טיפות מים פושרים", בסיסמאות ריקות מתוכן ("המאור שבהשכלה – פיקדון שניתן לו לאדם מן החברה ובדין שיוחזר לחברה", "חייל טוב יותר, אזרח טוב יותר, עם טוב יותר"), ובנתונים מספריים לעיפה. כך נכתב בשבועון: "זוהי הפגנת עולמם הרוחני של פקידים: סטאטיסטיקות על גבי סטאטיסטיקות, טבלות על גבי טבלות, דיאגרמות על גבי דיאגרמות, בתוספת ים של תצלומים, המכסים את הקירות במאמץ נואש לעשות רושם שכאן מוצג משהו".⁴¹

בהקשר זה נכתב גם כי אילולא הייתה התערוכה אמורה להיות שיאן של חגיגות העשור ואילולא היו מנהלי התערוכה מכריזים עליה בסיסמאות אפילו בתוכה עצמה, "רק המשוכלל ביותר, המעולה ביותר, המודרני ביותר – משוכלל, מעולה ומודרני למדי", אפשר היה לעבור על כך לסדר היום, שכן "תערוכת העשור", לדעת השבועון, "אינה משוכללת, אינה מודרנית ואינה מעולה". המספרים והסטטיסטיקות שהופיעו למכביר בתערוכה,

מצוצים מן האצבע [...] שערוריית המספרים הכוזבים מגיעה לגבולות הגיחוך. במאמץ קדחתני ליצור הישגים מלאכותיים, במקום שההישגים האמיתיים נראו אפורים מדי,

39 "התערוכה נפתחה אך לא הושלמה".

40 "ראיון השבוע עם יצחק רול". מעניין לציין בהקשר זה כי בתערוכה הקולוניאלית בפרס שהתקיימה בשנת 1931 נערך לצד ביתני הקולוניות יריד שבו ניתן היה לרכוש מזון ושתייה ואף מוצרים שנעשו על פי המסורות המקומיות הקולוניאליות. ראו: Charles-Robert Ageron, "L'Exposition Coloniale de 1931", in: Pierre Nora (ed.), *La République*, Paris 1984, pp. 561–591.

41 "תערוכת האסון", עמ' 6.

הומצאו מספרים ביד רחבה, כאוות נפשם של הפקידים. לדוגמה: המסתכל התמים יכול לחשוב כי בעשור הראשון גדל מספר הרוקחים בארץ מ-400 ל-2,500. המספר האמיתי היום: 42.800

הביקורת הזאת שונה במהותה מן הביקורות האחרות שהוצגו עד כה. אין זו עוד ביקורת על רשלנות או על שעמום, אלא טענה על שקרים מכונים. ביקורת בסגנון זה הייתה אופיינית לשבועון, שהיה "הילד הרע" של העיתונות הישראלית במשך שנים. עיקר ביקורת התמקדה בתצוגה עצמה שהייתה, לדבריו, עמוסה בדיאגרמות, בסטטיסטיקות ובטבלאות אך ריקה ממבקרים, "כי השמועה עברה מפה לאוזן, מחדר אוכל קיבוצי למזנון אספרסו בעיר הסמוכה, מסלון תספורת הנשים למסגריה הקטנה שבמושב הנידח ביותר: 'תערוכת העשור משעממת. אין מה לראות. חבל על הזמן'" (איור 3).⁴³

איור 3: "תערוכת האסון". העולם הזה, 30.7.1958, גיליון 1087, עמ' 6-7, 14

גם העולם הזה התייחס לתצלומים שהוצגו בתערוכה, ונטען בו כי חלקם הגדול אינו קשור לתוכנם של המוצגים והביתנים. למשל: "וכדי להראות" זוג זקנים קורן מאושר, בקבלו את קצבתו מהביטוח הלאומי, הופקעה תמונת זוג מיסיונרים. המסתכל חד העין

42 שם.

43 שם.

אף יכול להבחין בספר הברית החדשה בידי הזקנה".⁴⁴ על חוסר המקצועיות בבחירת התצלומים נמתחה ביקורת גם במעריב:

אחד היסודות של תערוכת העשור בירושלים הוא בלא ספק, שפע התצלומים המוגדלים שבה. [...] ואם יש תצלומים כה רבים (היו מבקרים שטענו כי התערוכה דומה לאלבום ישראל...) ברור שיש לבחור אותם בקפדנות. אלא שבאחד הכתלים שבו נתלו 4 תצלומים הנוגעים לשרות השידור שלנו, מצאנו גם את התמונה [שאינה] מראה אחד מעובדי שרות השידור בשעת עבודתו. משום מה מצאו לנון לפאר את עבודת שרות השידור על-ידי הצגת תמונתו של [...] א סמולבסקי, גדול קרייני הספורט של ברית המועצות. הוא צולם כששידר מן האצטדיון ברמת-גן את תיאור תחרות הגומלין בין נבחרות ישראל וברית המועצות.⁴⁵

הצפה הקדיש לתערוכה כתבה ארוכה בכותרת "מה קרה לתערוכת העשור?", ובה השווה בין התוכניות המקוריות למדור "אומה עתיקה" שבאגף הלאומי ובין מה שבוצע בו לבסוף. המבקר "אינו יודע לאן מובילים אותו ומה רוצים ממנו. הכל ניתן בצורה מקוטעת וללא סדר. המבקר מצפה לראות ראשית תולדות עם ישראל החל מאברהם אבינו, והוא מוצא ערבוביה של מוצגים מקוטעים". מהתוכנית המקורית לא נותר כמעט דבר, נכתב, ועל כן נראית הכניסה לתערוכה עצמה בלתי מאורגנת ובלתי מובנת. המבקר הדתי אינו יכול למצוא בה משהו הנוגע ללבו ובמדור החינוך נעלם כלא היה החינוך התורני כולו, על ידיבותו ומוסדותיו. "מלבד זה, אין לך שום דבר בתערוכה שיסמל את החיים הדתיים בישראל בעבר ובהווה". בכתבה מובאת תגובתו של יצחק רול, לפיה בוצעו לבסוף רק שלושים אחוז מן התוכנית המקורית.⁴⁶

דבר, שהליל את התערוכה בעת הצגתה, הודה עם נעילתה כי הייתה משעממת:

חוץ מעוגב המים, ביתן אוצרות הטבע ו... תמונתו של זריצקי – לא היה כמעט כל חידוש בתערוכת העשור. את ביתני האגף המשקי ראינו בתערוכת התעשייה, בתערוכה החקלאית, וב"בית וגן". בקרוסלות השתעשנו ב"לונה פרק" שבתל-אביב ובירושלים. ואת האגף הלאומי ראינו לפחות בחלקו, באחד האלבומים או הפרסומים הרבים, שיצאו לקראת שנת העשור. נוכח כל אלה וחומר ההסברה הרב, [...] קשה היה להפתיע את המבקר בתצוגה חדשה. [...] אך יתכן כי לו טרחו להרכות בדגמים חיים, לו יצרו תצוגה עשירה ומגוונת יותר [...] – היו המבקרים יוצאים מכלל אדישותם ומתלהבים יותר.⁴⁷

כשנשאל יצחק רול בריאיון למעריב מפני מה אי אפשר היה להזרים קצת חיים לעורקי האגף הלאומי, כרי שהאנשים לא יתלוננו שהתצוגה בו קפואה, עמוסה בסטטיסטיקות

44 "תערוכת האסון", עמ' 6-7.

45 "הקריין הרוסי של קול ישראל", מעריב, 20.6.1958, עמ' 10.

46 "מה קרה לתערוכת העשור?", הצפה, 20.7.1958, עמ' 2.

47 "עם נעילת תערוכת העשור", דבר, 25.8.1958, עמ' 2.

יבשות, בדיאגרמות קרות ובדגמים דומים, ענה: "אני חושב כי אסור היה להוציא על כך כסף ציבורי יקר. מציגים פרטיים השקיעו עד 300 לירות למטר מרובע בביתניהם, ותבוא עליהם ברכה, אנחנו לא יכולים לבזבז כסף על צעצועים".⁴⁸ את מיעוט המבקרים בתערוכה הסביר רול באותו ראיון:

בעולם כולו נהוג כי כאשר מדינה מקיימת את התערוכה הלאומית שלה, מופנים כל הזרקורים לשם. מה קרה אצלנו? בחודש הראשון לפתיחת תערוכת העשור הציגו את חזיון התקומה בחיפה ואת האורטוריה אליהו, והיה פסטיבל המיעוטים ומפגני צה"ל, והגדנ"ע, והצנחנים ואח"כ דליה וחגיגות נגבה, ולונדון פסטיבל בלט, ופיקולי והבכור ועוד מכות בכורות [...] כל ההופעות האלה התקיימו וספגו קהל. נוסף לזה, היהודים שלנו יודעים כי התערוכה פתוחה במשך שלושה חדשים ודוחים את הביקור ליום האחרון.⁴⁹

ביתן צה"ל

ביתן צה"ל, לפי העולם הזה, נפתח לביקור הקהל שבועיים אחרי הפתיחה הרשמית. התוכניות להקמתו עוכבו זמן רב במשרד הביטחון והביתן הוקם לבסוף בחיפזון. הצופים, נטען בכתבה, "אינם יכולים להבין מה בדיוק רצו לומר להם מתכנניהם ובניהם של מפות המבצעים הגדולות המונחות בביתן, שאינן די חיות כדי להוסיף משהו לאזרח, ולא די מעניינות כדי להוסיף משהו לקצין. הביתן מאכזב, שטחו ביחס לתערוכה כולה או לביתנים אחרים, כמעט אפסי. היוצא ממנו, תושב הארץ או תושב חוץ, יוצא בהרגשה כי צה"ל הוא יחידת מילואים קטנה ובלתי חשובה המיוצגת בחסד ולא בזכות".⁵⁰ (איור 4). מכל הביקורות עד כה הביקורת שלעיל מפתיעה במיוחד. העולם הזה, שהתייחד בקו אופוזיציוני לשלטון, מצא לראוי לבקר דווקא את התצוגה בביתן צה"ל שלא הייתה מיליטנטית דיה, לטעמו של העיתון. ביקורת זו מלמדת שבשנות החמישים, שבהן הצבא היה אחד מעמודי התווך של המדינה ושל הזהות הלאומית המתגבשת, אפילו עיתון אופוזיציוני מובהק לא מתח ביקורת נוקבת על מה שהוכר כאבן יסוד של הקיום הישראלי.

תערוכת האמנות

מתכנני התערוכה הזמינו מציירים ישראלים יצירות שתעטרנה את האגף הלאומי. עם הציירים הללו נמנה גם יוסף זריצקי, אמן מרכזי בישראל, שפרשיית ציורו בתערוכת העשור העסיקה את עולם האמנות הישראלי שנים רבות. יום לפני פתיחת התערוכה סייר ראש הממשלה, דוד בן-גוריון, בתערוכה וכשחלף על פני ציורו של זריצקי, העיר

48 "ראיון השבוע עם יצחק רול".

49 שם. לא הצלחתי לוודא אם אכן היה מספר המבקרים בתערוכה לקראת נעילתה גדול יותר באופן משמעותי מאשר בכל חודשי קיומה.

50 "תערוכת האסון", עמ' 7.

איור 4: ראש הממשלה דוד בן-גוריון מבקר בביתן צה"ל בתערוכת העשור, 1958.
צילום: משה פרידן, לשכת העיתונות הממשלתית

כפי הנראה: "מילא, הציורים המודרניים האלה – אפשר עם, ואפשר בלי!" הציור הורד והועבר לאולם אחר. השערורייה שפרצה בעקבות העברת הציור הסעירה את עולם האמנות ונשמעו טענות נגד "סטליניזם" נוסח ישראל.⁵¹ בנושא האמנות לא חסך דבר במילים. במאמר שהוקדש לנושא זה נכתבו דברים קשים אלה:

על־אף העבודות הטובות זוהי אחת התערוכות העלובות ביותר שנערכו אי פעם בארץ. היא שוכנה בתנאים שיש בהם כדי לעורר שערורייה – בפניה נידחת של קומה ג', בשני פרוזדורים ארוכים וצרים השרויים באפלולית, בתאורת חשמל בלתי מספקת. התמונות תלויות ברישול ובצפיפות יתירה ללא תיאום האנסמבל. המוצגים סומנו במספרים חדשים, אך לא הוצא קאטאלוג מיוחד שידריך את המבקרים. [...] האומנם זוהי תערוכה רפרזנטטיבית של אמנותנו הפלאסטית (היכן מדור הפיסול הישראלי?)!⁵²

51 רפאל בשן, "ראיון השבוע עם י' זריצקי וט' קולק. מנהל משרד ראש הממשלה – והאמנות המודרנית. קולק: 'אמנות מופשטת איננה אמצעי הסברה טוב'; זריצקי: 'שלמות הביתן הלאומי נפגמה'; 'שלמות הביתן הלאומי נפגמה', מעריב, 20.6.1958, עמ' 10; "הציור המודרני בתערוכת העשור", חרות, 1.8.1958, עמ' 5; גרעון עפרת וגליה בריאור, "תערוכת העשור", בתוך: גליה בריאור וגרעון עפרת (עורכים), "העשור הראשון, הגמוניה וריבוי: במסגרת 60 שנות אמנות בישראל, 1948–1958", מכירה פומבית: הירחון הישראלי לאספנות ולאמנות (2008), 61, עמ' 10–14.

52 "יומן התערוכה", דבר, 8.6.1958, עמ' 4.

האגף המשקי

העולם הזה טען כי גם האגף המשקי לא ענה על הציפיות שתלו בו:

השמועות והעובדות על ערכה הירוד וכשלונה הצפוי של תערוכות העשור הגיעו לאוזני הכלכלה הישראלית שבועות רבים לפני הפתיחה הרשמית. אנשי עסק ומנהלי חברות מסחריות, שהיו צריכים להשקיע אלפי לירות בייצוג מתאים של חברותיהם בתערוכה, רצו למשוך את ידם ממנה בכל מחיר. [...] ל-3500 חברות ומפעלים פתה הנהלת התערוכה, בבקשה להשתתף בה. 400 בלבד נענו לבקשה בחיוב [...] כך, למשל, מסביר נציג בנק דיסקונט בע"מ את סיבת אי השתתפותו של הבנק בתערוכה: "פנו אלינו כמה חודשים לפני הפתיחה, אך מצאנו שההשקעה אינה מצדיקה את התוצאות שאנו עלולים להפיק מפרסום בתערוכה". [...] כשלכל אלה התווספו גם מחירים מופקעים, חשבונות בלתי מוסמכים ותנאים הבלתי נוחים של ירושלים, לא הסתירו אפילו המציגים המעטים את מרירותם: "לא היה כדאי".⁵³

העסקת פועלים ופקידים

שמועות על שחיתות ליוו את התערוכה. במהלך חודש יוני נשמעו תלונות בדבר העסקת עשרות פועלים ופקידים בתערוכת העשור שלא דרך לשכת העבודה, ותרעומת על הנהלת התערוכה המעסיקה עשרות אנשים בשמירה, בסדרנות ובפקידות בהתבסס על היכרות אישית. בהמשך נתפרסם כי עובדים בכירים בתערוכה משתכרים משכורת כפולה: האחת ממקום עבודתם הקבוע והשנייה מתערוכת העשור. רול הכחיש את הטענה.⁵⁴ העיתון חרות הקדיש לנושא כתבה ארוכה ותקף בחריפות את מה שהתחולל, לטענתו, בתחום הסדרנות. מנהל לשכת העבודה טען כי אין בלשכתו מחלקה של סדרנים ולכן נמסרה העבודה לידי פלוגת "הסדרן" של הפועל (לכן אין תימה על ההתמרמרות). העיתון טען כי סוכם בין הלשכה הכללית ל"הסדרן" שהראשונה תשלח 15 סדרנים מתוך 35, והשאר יבואו מפלוגת "הסדרן", שהביאה את סדרניה המומחים לשטח התערוכה.

ומי הם הסדרנים המומחים [...]? מר משה אלון, המזכיר הטכני של מועצת פועלי ירושלים, עזב את שולחן עבודתו והלך לשמור על הסדר בתערוכת העשור. הצטרף אליו מר ב' חנוני, שהפקיד את כפות המאזנים שבחנותו בידי אשתו. אחריו באו ה"ה י"מ וש' ממע"ן, מר ק' עובד בבי"ח, מר נ' מהדואר, מר ג' עובד הדסה, נהג שעזב את ההגה ב'המקשר', עובד תנובה שהניח בקרן זווית את כרי החלב. כולם קבועים

53 "תערוכת האסון", עמ' 14.

54 "נבדקה העסקת עובדים בתערוכת העשור שלא באמצעות הלישכה", למרחב, 14.7.1958, עמ' 4; 200 אלף ביקרו כבר בתערוכת העשור", דבר, 4.7.1958, עמ' 12; "תערוכת העשור – מכרה זהב ל'כל אנשי המלך'", חרות, 4.7.1958, עמ' 7.

במקומות עבודתם. חלק מהם נטל חופשה ממקום העבודה, וחלק בא לאחר שעות עבודתו הקבועה להשלים את ההכנסה.⁵⁵

חוסר מקצועיות

העולם הזה מתח ביקורת חריפה על נושאי התפקידים בתערוכה. לטענתו ישבו בוועדות הייעוץ של המדורים השונים פקידים ופונקציונרים במקום אנשי מקצוע, ומראה התצוגות ותוכניהן היו תוצאה ישירה מכך. בוועדת הייעוץ של המדור "אומה עתיקה" שבאגף הלאומי ישבו, לפי **ספר התערוכה**, 17 חברים.⁵⁶ מהם, נטען **בהעולם הזה**,

רק שלושה הם אנשים העוסקים במדע ההיסטוריה, הסוציולוגיה, או מדעים קרובים. לעומת זאת, הוקדשו כסאות רבים לשימושם של חברים משונים מאד בתפקידיהם ב"ועדת ייעוץ" של מדור זה: נציגי משרד החוץ, משרד הבטחון, משרד ראש הממשלה, משרד הפנים, המטה הארצי של המשטרה ולא פחות משני נציגים של הסוכנות היהודית ושני נציגים לקרן הקיימת ולקרן היסוד. התוצאות נכרות לעין.⁵⁷

בוועדת הייעוץ של מדור הבריאות ישבו שלושה נציגים של מלב"ן (מוסד רפואי שטיפל בחולים פסיכיאטרים ובקשישים), "והתוצאה: המדור הפך לביתן פרסומת בלעדית כמעט של מוסד חשוב זה". במדור חינוך ותרבות "לא מונו נציגיהם של אגודת הסופרים ושל הסתדרות המורים, כשם שלא היה בה מקום לבאי כוחם של התיאטרונים הישראליים". אך מנגד "לא נעדרו ממנה נציג קול ציון לגולה ושני נציגים של משרד העבודה [...] נראה שהמוסדות דאגו רק לשמירת הכסא ושאפו להבטיח ששםם לא יקופח ברשימת המוצגים".⁵⁸

במדור "פנינו לעתיד", סופר בשבועון, קיצצו בתוכנית שלוש פעמים; הקיצוץ האחרון היה שבועיים לפני הפתיחה. "המראה אחרי הקיצוץ האחרון: אולם ענקי ריק, שפרט לשלט 'פנינו לעתיד' מוצג בו רק מוצג אחד ויחיד – תמונתו העצומה והאבסטרקטית לחלוטין של הצייר קסטל".⁵⁹

לאחר מעשה: ביקורת מוצהרת ב"דבר"

במאמר שכותרתו "עם נעילת תערוכת העשור" בעיתון **דבר**, צוינו כמה מחסרונותיה של התערוכה, אך בנימה מפויסת: "תשואות חן רבות לא חלקו לה, לתערוכת העשור, ובדומיה, מבושת מעט, עברה לה מן העולם, לא נותר אלא לערוך סיכום שלאחר שעת נעילה, ויהא בכך מן המועיל לעתיד לבוא". המילים "עברה לה מן העולם" מתארות יפה

55 שם.

56 **ספר התערוכה**.

57 "תערוכת האסון", עמ' 7.

58 שם.

59 שם.

את הדומייה בעיתונים בכל הנוגע לנעילת תערוכות העשור. לעומת שפע הכתבות שנלוו לפתיחתה בלטה התעלמות זו והעידה על יחס של אדישות לתערוכה: "במשך חודש תמים הילכה השמועה בכל בתי ישראל כי על-אף פתיחת השערים – נמצאת למעשה התערוכה בעצם בנינה, וכדאי להמתין [...] וכשהביקור התממהמה והתנהל בכבודות בלתי צפויה – הפכה עובדה זו עצמה לגורם דוחה ומרתיע".⁶⁰ במאמר ניתן אישור לטענה על הקיצוצים הרבים נוסף על טענה כי החיסכון בכסף לא היה בהכרח הסיבה היחידה לאיכות הירודה:

תערוכות העשור ננעלה ללא כל גירעון – הישג נדיר הראוי לשבח, אך ספק רב אם יש לראות בו הישג מבוקש כל כך בתערוכה לאומית כאשר יש בו כדי לפגום ולו גם במעט באיכותה ורמתה של התערוכה. [...] תערוכה איננה מוצר שאי אפשר בלעדיו, וכשאינן האמצעים מצויים – ניתן לדחותה או לצמצם בהיקפה. אך הגדלת ההיקף וצמצום רמתה וגיוונה של התצוגה – אינם מוצדקים. עניין אחר הוא, שאין בטחון כלל כי רק תוספת כסף עשויה הייתה להביא לשיפור ניכר ברמת התצוגה. אך במידה שתוספת הגיונית בהוצאות הקמתו של האגף הלאומי היה בה כדי להוסיף עניין – הייתה זו השקעה מועילה, שיתכן והייתה אפילו מביאה לתערוכה אותם מאה וחמישים אלף מבקרים, שהמארגנים סבורים היו כי יבואו ולא באו.⁶¹

בתשובה על שאלה אמר המנהל הכללי של התערוכה, יצחק רול, כי אומדן המבקרים, 850,000 איש, שנקבע בפתיחת התערוכה, לא הושג מפני שוועדת העשור לא עמדה בהתחייבותה לווסת את מועדי המפגנים ההמוניים שהתקיימו ברחבי הארץ, כדי שהתערוכה תהיה המאורע המרכזי והיחיד בתקופה שהיא הייתה פתוחה לקהל.⁶² אשר לתוכנה של התערוכה, הוא אמר כי עבודת ארגון התערוכה וביצועה היו מסורבלים במידה רבה בגלל ריבוי העוסקים בה, שכללו ועדות משנה, עשרות יועצים ואדריכלים.⁶³

דיון וסיכום

העיתונות העברית בישראל התאחדה תחילה כדי להלל את תערוכות העשור שהתקיימה בקיץ 1958 בירושלים לציון יום הולדתה העשירי של המדינה, והמשיכה להיות מלוכדת גם במתיחת ביקורת שיטתית על אותה תערוכה עצמה. עיתוני התקופה לא נמנעו מלחלק מחמאות לחלקים מסוימים בתערוכה, אך הנימה השלטת הייתה של ביקורת ותוכחה,

60 "עם נעילת תערוכות העשור", דבר, 25.8.1958, עמ' 2.

61 בשנת חגיגות העשור מלאה הארץ אירועים מגוונים, ובהם שחזור טקס הכרזת העצמאות, מצעד העשור ומפגן צה"ל, תערוכות שונות בחיפה ובערים אחרות, ועוד. עוד על חגיגות העשור ראו: זלצר, "השתקפויות".

62 "ננעלה תערוכות העשור", למרחב, 22.8.1958, עמ' 10; "תערוכות העשור ננעלה ללא גרעון", דבר, 22.8.1958, עמ' 12; "ננעלה תערוכות העשור", הצפה, 22.8.1958, עמ' 8.

63 "ראיון השבוע עם יצחק רול".

וגם נושאי הביקורת היו על פי רוב זהים בעיתונים השונים, חרף ההבדלים בגישות הפוליטיות שייצגו.

תכני הביקורת היו אמנם דומים, אך הנימה שבה נכתבו הייתה שונה בכל אחד מהעיתונים. העולם הזה נקט סגנון בוטה יותר, אך לא רק הסגנון הבדיל בינו לעיתונים אחרים. העיתונים, ובמיוחד דבר, מיקדו את הביקורת שלהם בתערוכה עצמה, שלא הייתה לדעתם מוצלחת אך ליקוייה שיקפו רק אותה. ואילו העולם הזה תקף באמצעותה את השלטון וראה בכישלון התערוכה הוכחה לליקויים חמורים הרבה מעבר לתערוכה עצמה, שהוצגו כליקויים סימפטומטיים לליקויי המדינה כולה. בכך קלע השבועון לכוונתם של הוגי התערוכה, שרצו כי תהיה בבואה של המדינה. כך הוא גם דן אותה, בתקיפה אישית של בן-גוריון ו"הקומיסרים" שעמדו בראשה. העולם הזה מיעט לכתוב על תערוכת העשור, אך ביקורתו הצטרפה לשורה ארוכה של מתקפות על הממסד של מפא"י, שכונה בשבועון "מנגנון החושך".⁶⁴

האם הייתה הביקורת של העיתונות על התערוכה מוגזמת? האם הייתה אמת בדברי בן גוריון בפתיחת התערוכה, כי "כל אחד מתושבי הארץ יושב בפניתו ורואה רק מה שנעשה סביבו ויודע רק מה שכתוב בעיתון ועל מה שכתוב בעיתון אינני רוצה לדבר".⁶⁵ האם מיעוט המבקרים בתערוכה בשבועות הראשונים לקיומה גרם למאמרי הביקורת החרדיים או שמא מאמרים אלה הם שגרמו לרבים מתושבי הארץ להדיר רגליהם מהתערוכה? מחקר התקשורת בישראל גרס שנים רבות כי העיתונאים והעיתונים התגייסו לשירות המדינה וההזדהות הגבוהה עם האידיאולוגיה הציונית הלמה את אייכולתם לסקר באופן ביקורתי את מוסדות השלטון ואת העומד בראשם, ראש הממשלה המיתולוגי דוד בן-גוריון. יש שקשרו זאת לחולשת הדמוקרטיה, לאחריות הלאומית והחברתית, להתגייסות הלאומית או להימנעות מהוצאת דיבת הארץ רעה, שגרמו לדיווחים לא אובייקטיביים ואף להסתרת מידע ולציות לממסד הפוליטי.⁶⁶ אולם כפי שהראה רפי מן בספרו המנהיג והתקשורת, התמונה הייתה מורכבת יותר. בן-גוריון, שהבין את תפקידם המרכזי של כלי התקשורת בעיצוב דעת הקהל והמרחב הציבורי, עמד מול עיתונים עם תפיסות עולם

64 בתגובה על המלחמה שהכריז העולם הזה על שלטון מפא"י, מימנה הממשלה בהסתר, בין השנים 1956–1958, את הוצאתו לאור של שבועון מתחרה בשם רימון, שנקט סגנון כתיבה דינמי וצעיר כמו זה של העולם הזה אך יצק לתוכו תכנים שונים לגמרי. רימון לא הספיק לסקר את תערוכת העשור, שכן ימיו הקצרים הגיעו אל קצם עוד לפני פתיחתה. ראו: נאור, "העיתונות בשנות החמישים", עמ' 224; רפי מן, המנהיג והתקשורת: דוד בן-גוריון והמאבק על המרחב הציבורי 1948–1963, תל אביב 2012, עמ' 78–85 (להלן: מן, המנהיג והתקשורת).

65 "יומן הענק לתערוכת העשור".

66 עוז אלמוג, פרידה משרוליק: שינוי ערכים באליטה הישראלית, חיפה 2004, כרך א, עמ' 55; יצחק גל-נור, "מפלגות, תקשורת והדמוקרטיה הישראלית", בתוך: דני קורן (עורך), קץ המפלגות, תל אביב 1998, עמ' 201; דן כספי ויחיאל לימור, המתווכים: אמצעי התקשורת בישראל 1948–1990, תל אביב 1992, עמ' 14, 139 מן, המנהיג והתקשורת, עמ' 16; אנדרסון, קהילות מדומיינות; גלנר, לאומים ולאומיות.

שונות ומנוגדות. לבד מנושאי ביטחון, שבהם כמעט תמיד יישרה התקשורת בשנות החמישים קו עם העמדות והפעולות של השלטון, ברוב הנושאים שעל סדר היום לא היססו העיתונים למתוח עליו ביקורת ולשקף תמונה מגוונת.

כך עולה גם ממחקר זה. עיתוני התקופה נרתמו בהתלהבות להישגי המפעל הציוני שאמורים היו להיות מוצגים בתערוכת העשור, אך משזו נפתחה, הם לא היססו לבקר ואף לתקוף את מה שהוצג ולא הוצג בה, כל עיתון על פי העמדות והערכים שייצג. כפי שפיארו את התערוכה טרם פתיחתה, כך קברו אותה לקראת סגירתה.

ניתוח עומק של סקירת תערוכת העשור בעיתונות עשוי לאשש את תחושת התסכול שביטא בן-גוריון מיחסה של העיתונות כלפיו וכלפי ממשלתו. בדומה למנהיגים אחרים בעולם שהבינו את החשיבות והכוח הטמונים בתערוכות לאומיות, גם בן-גוריון ראה בתערוכה אמצעי נוסף לעיצוב העם הישראלי החדש וזהותו הלאומית. הוא ביקש להשפיע על התודעה הישראלית המתגבשת,⁶⁷ אך העיתונות לגוניה, המפלגתית, הפרטית, היומית והשבועית, אף שתמכה בהקמתה של המדינה הציונית, לא חששה לחשוף גם את צדדיה הכושלים של הנהגתה.

מחקר זה ממחיש את תרומתה הייחודית של העיתונות כמקור היסטורי, במיוחד כאשר מדובר באירועים ציבוריים שחותמם הפיזי והתרבותי כמעט ונעלם. תערוכת העשור, אף שהושקעה בה מחשבה רבה והגיעו אליה מאות אלפים, לא נחרתה בזיכרון הקולקטיבי של החברה הישראלית, והעיתונות הייתה אחד הכלים הבודדים ששימרו תיעוד רציף, מפורט ומגוון שלה. מהסקירה עולה כיצד כלי תקשורת שונים – מפלגתיים ופרטיים, יומיים ושבועיים – הציגו עמדות שונות כלפי אותו אירוע לאומי, ולעיתים אף חתרו תחת המסר ההגמוני של יוזמיו. מקרה זה מראה כי העיתונות לא רק שיקפה את רוח הזמן אלא גם השפיעה עליה, והייתה לשחקן פעיל במאבק על עיצוב הזיכרון הלאומי בראשית שנות המדינה.

67 מן, המנהיג והתקשורת, עמ' 17-18, 308.

ביבליוגרפיה

ארכיונים

תערוכת העשור – המתווה הכללי, כפי הנראה מאביב או קיץ 1957, ארכיון המדינה, תיק 62/319.
 דו"ח משיבה מספר 1 של מועצת המנהלים שהתקיימה ביום 8.7.1957, ארכיון המדינה תיק 62/318.
 פרוטוקול של ישיבת ועדת התפוצות והתערוכות שהתקיימה ביום 19.2.1957, ארכיון המדינה, תיק 62/9.
 מסמך [ללא כותרת, ללא שם כותב] מתאריך 5.11.1957, ארכיון המדינה, תיק 62/319.

מקורות

"אולפן 'קול ישראל' בתערוכת העשור", **למרחב**, 19.5.1958, עמ' 4.
 "אמנות ישראל בתערוכת העשור בירושלים", **דבר**, 11.7.1958, עמ' 5-6.
 "בנייני האומה ניצלו מאש", **מעריב**, 3.6.1958, עמ' 7.
 בשן, רפאל, "ראיון השבוע עם י' זריצקי וט' קולק – מנהל משרד ראש הממשלה – והאמנות המודרנית, קולק: 'אמנות מופשטת איננה אמצעי הסברה טוב'; זריצקי: 'שלמות הביתן הלאומי נפגמה'", **מעריב**, 20.6.1958, עמ' 10.
 "גניבות ראשונות", **חרות**, 9.6.1958, עמ' 4.
 "החלו ההכנות לפירוק תערוכת העשור", **למרחב**, 13.8.1958, עמ' 4.
 "היא – כמעט מוכנה", **מעריב**, 30.5.1958, עמ' 10.
 "הכנות אחרונות לפתיחת תערוכת העשור", **חרות**, 3.6.1958, עמ' 5.
 "המדינה מפגינה השגיה בתערוכת העשור", **למרחב**, 6.6.1958, עמ' 6.
 "הציור המודרני בתערוכת העשור", **חרות**, 1.8.1958, עמ' 5.
 "הקריין הרוסי של קול ישראל", **מעריב**, 20.6.1958, עמ' 10.
 "ויהי אור – והתערוכה תיפתח", **מעריב**, 5.6.1958, עמ' 1.
 "יומן התערוכה", **דבר**, 8.6.1958, עמ' 4.
 "יומן הענק לתערוכת העשור", **קול ישראל**, 4.6.1958, מלל 187.
 "יצחק רול – הרוח החיה", **מעריב**, 30.5.1958, עמ' 10.
 "כל ישראל – בלירה אחת", **מעריב**, 28.3.1958, עמ' 10.
 "לא ינום ולא יישן שומר התערוכה", **מעריב**, 13.6.1958, עמ' 12.
 "מה נראה בתערוכת העשור", **הצפה**, 2.6.1958, עמ' 2.
 "מה קרה לתערוכת העשור?", **הצפה**, 20.7.1958, עמ' 2.
 "מסעדת תערוכת העשור – נסגרה", **הצפה**, 11.6.1958, עמ' 4.
 "נבדקה העסקת עובדים בתערוכת העשור שלא באמצעות הלישכה", **למרחב**, 14.7.1958, עמ' 4.
 "ננעלה תערוכת העשור", **למרחב**, 22.8.1958, עמ' 10.
 "ננעלה תערוכת העשור", **הצפה**, 22.8.1958, עמ' 8.
 "נפתחה תערוכת הישגי ישראל", **למרחב**, 6.6.1958, עמ' 10.
 "עלה מספר המבקרים בתערוכת העשור", **למרחב**, 3.7.1958, עמ' 4.
 "עם נעילת תערוכת העשור", **דבר**, 25.8.1958, עמ' 2.
 "פתיחה חגיגית – בלי חגיגות", **מעריב**, 8.6.1958, עמ' 7.
 "צורה וצבע בתערוכת העשור", **מעריב**, 11.7.1958, עמ' 16.
 "קרית התערוכה מתכוננת לשעת האפס", **חרות**, 27.5.1958, עמ' 3.
 "ראיון השבוע עם יצחק רול. התערוכה – הצלחה או כשלון? 'הצלחה', אומר מנהלה הכללי, 'והראיה – העם בא'", **מעריב**, 18.7.1958, עמ' 10.
 "ראיון השבוע עם י' זריצקי וט' קולק. מנהל משרד ראש הממשלה – והאמנות המודרנית. קולק: 'אמנות מופשטת איננה אמצעי הסברה טוב'", **מעריב**, 20.6.1958, עמ' 10.

- "תכנית ערבית בתערוכת העשור", דבר, 18.8.1958, עמ' 4.
"תערוכת האסון", העולם הזה, 30.7.1958, גיליון 1087, עמ' 7-6, 14.
"תערוכת העשור – מוכנה לפתיחה", למרחב, 4.6.1958, עמ' 4.
"תערוכת העשור פותחת שעריה", חרות, 5.6.1958, עמ' 1-2.
"תערוכת העשור נפתחה במעמד חגיגי על ידי נשיא המדינה", הצפה, 6.6.1958, עמ' 1.
"תערוכת העשור ננעלת הלילה", למרחב, 21.8.1958, עמ' 4.
"תערוכת העשור פתחה שעריה", דבר, 6.6.1958, עמ' 8.
"תערוכת העשור נפתחת היום", למרחב, 5.6.1958, עמ' 1.
"תערוכת העשור ננעלה ללא גרעון", דבר, 22.8.1958, עמ' 12.
"תערוכת העשור – מכרה זהב לכל אנשי המלך", חרות, 4.7.1958, עמ' 7.
תערוכת העשור – ספר התערוכה, 5 ביוני-21 באוגוסט 1958, ירושלים 1958, עמ' 22.
"תעשייני ר"ג החרימו את תערוכת העשור", חרות, 9.6.1958, עמ' 4.
"36 שעות לפני פתיחת תערוכת העשור", דבר, 4.6.1958, עמ' 6.
"140 אלף ביקרו בתערוכת העשור, גובר זרם המבקרים", למרחב, 24.6.1958, עמ' 4.
"200 אלף ביקרו כבר בתערוכת העשור", דבר, 4.7.1958, עמ' 12.

מחקרים

- אלמוג, עוז, **פרידה משרוליק: שינוי ערכים באליטה הישראלית**, חיפה 2004.
אנדרסון, בנדיקט, **קהיליות מדומייניות: הרהורים על מקורות הלאומיות ועל התפשטותה**, רעננה 2022.
גל-נור, יצחק, "מפלגות, תקשורת והדמוקרטיה הישראלית", בתוך: דני קורן (עורך), **קץ המפלגות**, תל אביב 1998, עמ' 195-214.
גלנר, ארנסט, **לאומים ולאומיות, לאומים ולאומיות**, רעננה 2021.
זלצר, אסף, "השתקפויות המדינה ומרחבה בחג הלאומי: אירועי העשור למדינה 1958-1959", עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, 2006.
--, "ירושלים בחגיגות העשור למדינת ישראל (אפריל 1958-אפריל 1959)", **ארץ ישראל: מחקרים בדיעת הארץ ועתיקותיה**, 28 (2007), עמ' 382-388.
כספי, דן ויחיאל לימור, **המתווכים: אמצעי התקשורת בישראל 1948-1990**, תל אביב 1992.
לימור, גליה, "תערוכת העשור: התערוכה שנעלמה", עבודת מוסמך, האוניברסיטה העברית בירושלים, 2002.
לימור-שיגב, גליה, "לאומיות וזהות בתערוכת העשור, 1958", **עיונים**, 43 (2025), עמ' 134-162.
מן, רפי, **המנהיג והתקשורת: דוד בן-גוריון והמאבק על המרחב הציבורי 1948-1963**, תל אביב 2012.
נאור, מרדכי, "העיתונות בשנות החמישים", בתוך: צבי צמרת וחנה יבלונקה (עורכים), **העשור הראשון תש"ח-תשי"ח**, ירושלים 1997, עמ' 215-226.
עפרת, גרעון וגליה בריאור, "תערוכת העשור", בתוך: גליה בריאור וגרעון עפרת (עורכים), **"העשור הראשון, הגמוניה וריבוי: במסגרת 60 שנות אמנות בישראל, 1948-1958"**, **מכירה פומבית: הירחון הישראלי לאספנות ולאמנות**, 61 (2008), עמ' 10-14.

Ageron, Charles-Robert, "L'Exposition Coloniale de 1931", in: Pierre Nora (ed.), *La République*, Paris 1984, pp. 561-591.

Benedict, Burton, "International Exhibitions and National Identity", *Anthropology Today*, 7, 3 (1991), pp. 5-9.

Berthier-Foglar, Susanne, "The 1889 World Exhibition in Paris: The French, the Age of Machines, and the Wild West", *Nineteenth-Century Contexts*, 31, 2 (2009), pp. 129-142.

Boast, Robin, "Neocolonial Collaboration: Museum as Contact Zone Revisited", *Museum Anthropology*, 34, 1 (2011), pp. 56-70.

- Brooks, Michael D., "Civilizing the Metropole: The Role of the 1889 Parisian Universal Exposition's Colonial Exhibits in Creating Greater France", *The Pegasus Review: UCF Undergraduate Research Journal*, 6, 2 (2013), pp. 70–81.
- Gold, John R., *Cities of Culture: Staging International Festivals and the Urban Agenda, 1851–2000*, London 2016.
- Hobsbawm, Eric J., *Nations and Nationalism since 1780: Programme, Myth, Reality*, Cambridge 1992.
- Philips, Deborah, "Stately Pleasure Domes – Nationhood, Monarchy and Industry: The Celebration Exhibition in Britain", *Leisure Studies*, 23, 2 (2004), pp. 95–108.
- Robinson, Jennifer, "Johannesburg's Empire Exhibition: Interaction, Segregation, and Modernity in South African City", *Journal of Southern African Studies*, 29, 3 (2003), pp. 759–789.
- Rydell, Robert W., *World of Fairs: The Century of Progress Expositions*, Chicago, MI and London 1993.
- Samuel, Lawrence R., *The End of the Innocence: The 1964–1965 New York World's Fair*, Syracuse, NY 2010.
- Stoklund, Bjarne, "The Role of the International Exhibitions", *Ethnologia Europaea*, 24, 1 (1994), pp. 35–42.
- Tran, Van Troi, "How 'Natives' Ate at Colonial Exhibitions in 1889, 1900 and 1931", *French Cultural Studies*, 26, 2 (2015), pp. 163–175.